

NAGY PÉTER TIBOR

„ELEGENDŐ HARC, HOGY A MÚLTAT...”

Magyarország a forradalmian megváltozó országokhoz képest semmilyen értelemben nincsen „lemaradva”, csupán békésebben és talán szervezesebben fejlődik a pártállamból a demokrácia felé.

A nevezetes idézet akkor villant föl bennem, amikor a HIÁNY által rendezett kitűnő összeövetelen valaki azt a kérdést szegezte a jelenlévő közgazdászoknak, Tardosnak, Antall Lászlónak és másoknak: miért használták évtizedeken át a piaci szocializmus kifejezést, ha most ők maguk deklarálják: a szocializmus intézményrendszerével a működő piacgazdaság összeegyeztethetetlen? (A „szocializmus” kifejezés – ami alatt én általában a szocialista – szociáldemokrata világmozgalmat értem – az összeövetelen következetesen a sztálini-posztstálini rendszer meghatározására szolgált, az idézetek tehát így értendők.)

A magyarországi gazdasági folyamatokat egyébként cikkeiben kitűnően elemző közgazdász hölgy e kérdést „balról” tette fel. Ő és elváratai – a „tertium daturt” (az öngazdátást) hangoztatva – mindvégig a bolsevista (valójában: sztálinista) gyökerű szocializmus és a piacgazdaság összeegyeztethetatlensége mellett érveltek – s állításait az idő kétségtelenül igazolta...

Érdekes volt a hallgatóság reakciója. Sokan a „jobbrol” jövő támadás ellen kívánták megvédeni a szereplőket, elszámoltatást érezve a kérdésben: „vajon a kádári korszak idején miért nem álltak ki a liberális piacgazdaságnak megfelelő liberális jogállam mellett is?”

„Nem ezért jöttünk össze” – mondták többen.

Valóban nem ezért, de ez is megér egy misét. E reformközgazdászok két évtizedes fogalomhasználata – és egyáltalán együttműködése – összefügg azzal, hogy miért nem rekedt meg Magyarország a felülről vezérelt bolgár vagy a politikai pluralizmust még mindig elutasító szovjet reform színvonalán, miért nincsen sztálinista puccsveszély, mint Csehszlovákiában.

Másfelől azzal is összefügg: miért nem zavarják el a demokratikus szocializmusért tüntetőket, mint az NDK-ban, miért nem folyt vér, mint Romániában. (Ott akkor is folyt volna, ha nincsen szervezett ellenállás a forradalom és katonai puccs sajátos keverékeként leírható mozgások ellen – olyan mértékűek voltak a feszültségek.)

Arról is szót kellett ejteni, miért sikerült lassan elérni, hogy a legnagyobb ellenzéki erő ne vegye át a kommunista párt egykori kiváltságait, ahogyan ezt Lengyelországban megfigyelhetjük. (A Szolidaritás az egyetlen a Szejm pártjai vagy kvázipártjai közül, amelynek nem kell elszámolnia a vagyonával, a PPS-nek hozzá kell igazítania tevékenységét stb.)

Magyarország a forradalmian megváltozó országokhoz képest semmilyen értelemben nincsen „lemaradva”,

csupán békésebben és talán szervezesebben fejlődik a pártállamból a demokrácia felé. (Vagy csak „esély felé”: ha az új választásokon azok kerülnek a hatalomra, aki „ébresztgetik” a magyarokat, akik a lassan végre függetlenedő alapvető tömegkommunikációs eszközöket ismét kemény politikai-ideológiai kontroll alá akarják vonni – lásd a Csurkaintert juttatott „Világ”-ban –, akik a gondolatszabadságot úgy értelmezik, hogy mindenkinek szabad keresztény és nemzeti nézeteket vallani, de ettől eltérőeket nem – akkor az esélyt is elszalasztottuk.)

Ennek a békés fejlődésnek kettős alapja van: 1) létezik egy politikai infrastruktúra, bizonyos vitakultúra stb., 2) van bizonyos „szellemi közlekedés”, az egykori ellenzék és az egykori pártállam belső ellenzékéhez tartozó politikusok, értelmiségiek között.

Ez történetileg nagyjából a közvetkezőképpen alakult:

A hatvanas években az értelmiség otthon és házbulikon gondolkozott, olvasott, beszélgetett, az uralkodó apparátus pedig tervalkukkal politizált, a népesség zöme „vetette a fridzsidert”.

1965 után – mit tagadjuk, a Moszkvából kapott zöld jelzés hatására, valamint az extenzív növekedés lehetőségeinek kimerülése miatt –, az apparátus olyan típusú reformokba kezdett, amelyekhez szüksége volt egyrészt a közgazdász-értelmiség folyamatos együttműködésére, másrészt pedig a megfelelő társadalmi (értelmiségi) együttműködést megfelelően garantáló szellemi légkörre, harmadrészt olyan kiemelkedő értelmiségi alkotók megnyerésére, akik a Nyugat felé az országot szalonképessé tehetik.

A magyar értelmiség különböző csoportjai ebben az időben tehát két lehetőség között választhattak: vagy abból indulnak ki, hogy a rendszer elemenként lazítható, oldható, vagy intranzigensen a rendszer megdöntésére törekcszenek – mindenfajta remény nélkül. A dilemma talán hasonló volt ahhoz, amit a fehérterror után a szociáldemokrata párt élt át: meg kell-e kötni a paktumot a Bethlen-rendszerrel, a részleges liberalizáció, valamint a az élet elviselhetőbbé tétele érdekében, vagy pedig el kell utasítani a lehetőséget, vállalni kell a folyamatos pressziót, a rendszer további jobbra csúszását, azért a kétségtelen haszonért, hogy a rendszer nem válik szalonképessé a Nyugat szemében.

A közgazdasági viták feléledésével párhuzamosan felélénkültek azok a szociológiai viták, amelyek a sztálinista osztályszerkezeti sémát meghaladva, a nyugati szociológia szellemi bázisán kívánták a magyar társadalom legfontosabb jegyeit leírni. Olyan magyar és klasszikus világirodalmi alkotások jelentek meg, amelyek korábban nem találhattak kiadót, a történettudományban, a filozófiában megkezdődött a dualizmuskori modernizáció és a polgári értékek rehabilitálása. Új séma állt elő: az értelmiség már egyetemi klubokban,

folyóiratokban „politizált”, megjelent egy „közvetítő réteg” amely, az értelmiségi „szópolitizálás” eredményeit a szakpolitikák nyelvére lefordítva, az apparátus felé közvetítette e „kvázi-polgári” törekvéseket; az apparátus pedig, a maga alkuit folytatva, ismét döntéseket hozott. A lakosság is új módon kezdett fogyasztani: a második gazdaság lehetőségeinek kiszélesülésével emberek millióinak kellett konkrét döntéseket hozniuk. Ha úgy tetszik, ez volt az első olyan pillanat, amikor az értelmiségi elit tagjai választhattak: a cenzúrát elfogadva a nyilvánosság elé lépnek, vagy sem, adnak-e tanácsokat, amelyek a polgárosodáshoz viszik közelebb a rendszert, vagy szóba sem állnak a rendszer embereivel. A tömegek szintén választhattak: a rendszer által akkor még garantált szerény életszínvonalon élnek, szerény mennyiségű munkabefektetéssel, vagy, ellenkezőleg, munkateljesítményüket fokozva, tőkéjüket és munkájukat kockáztatva, a második gazdaságban polgári tulajdonságokat fejlesztenek ki magukban – a magasabb életszínvonal reményében.

Közben a világban és itthon is új tendenciák érelődtek. A csehszlovák alternatíva erőszakos felszámolása – és amiről kevesebbet szoktunk beszélni: az 1970-es lengyel események –, Moszkva nemtetszése, a nagyvállalati lobbik, a szakszervezeti apparátus, a hagyományos életrendjüket féltő nagyipari munkásság hangadói, a munkahelyek csökkenésétől tartó műszaki értelmiség, és mindenekelőtt a hatalmuk csökkentését érző apparátus-csoportok együttes nyomására megindult a reform fékezése.

Az értelmiségi elit ismét alternatíva elé került. Voltak, akik úgy érveltek a maguk és mások számára, hogy a rendszer bebizonyította: nem reformálható. Az apparátussal semmifajta együttműködés nem indokolt. Ugyanakkor e rövid időszak, a hatvanas évek végének rövid felengedése azt is bizonyította, a szétszórt értelmiségi baráti körök képesek álláspontjukat megfogalmazni és összehangolni. Így formálódott ki a demokratikus ellenzék.

Az, hogy a rendszer nem semmisítette meg a demokratikus ellenzéket, több dolognak tudható be; egyrészt objektíve előállt egy olyan helyzet a magyar gazdaságban, amikor nem csupán állami alkalmazottnak lehetett lenni, tehát az egzisztenciális kényszer a legelszántabb értelmiségiekkel szemben már csak részlegesen működhetett; másrészt, a Nyugat már felfigyelt ezekre az értelmiségiekre és a magyar életszínvonal-politika – ami a palackból kiengedett szellem nyugtontartásának egyetlen eszköze volt az apparátus kezében – éppen a reformlépések kudarca miatt, egyre kiszolgáltatottabb lett a nemzetközi pénzpiacon: harmadrészt, a reformerők bizonyos eredményeket (egyes kutatóintézetekben stb.) megtarthattak ahhoz, hogy megvédjék a náluk dolgozó, szakmailag megbízható ellenzékiet; negyedrészt, a vonakodva együttműködők – köztük igen neves értelmiségiek – szembefordultak volna a rendszerrel, ha román vagy szovjet típusú lépéseket tesz a demokratikus ellenzék ellen – ez pedig nem érte meg.

Az értelmiségi elit másik csoportja az „alkotmányvédelem” ismert álláspontjára helyezkedett. Úgy vélte: tartani kell a már kiharcolt pozíciókat, a már létrehozott társadalmi- és szakmai autonómia-formákat. Ennek érdekében politikai kompromisszumokat kell kötni, ami adott esetben a nyílt ellenzéki látványos eltávolítását is vezethetett. Ők úgy vélték, hogy ha nem ők lennének a pozíciókban, az apparátus nyilvánvalóan találna olyan együttműködőket, akik még rosszabb személyi politikát folytatnának.

Az értelmiségi elit harmadik csoportja egyfajta weberianus álláspontra helyezkedett. Ők azzal érveltek, hogy létrejött az ágazati pluralizmus, s hogy már valóban vannak olyan ágazatok, csoportok, tárcák, apparátusok, amelyek a „konfliktusos” modell szabályai szerint működtetik a rendszert, s ezeknek az erőknél szükségük van olyan értelmiségi szakértőkre, akik mintegy „politikasegletesen” képesek megfogalmazni az érdekcsoport érdekeit. Az értelmiségi etosz e hozzáállásból sem hiányzik: hiszen ha jobbak a szakértők, nyilvánvalóan jobban mennek a dolgok...

Az elit negyedik csoportja ebben az ágazati pluralizmusban nem ilyen kiskaput, hanem alapvető lehetőséget látott. A rendszer reformját úgy fogta fel, hogy a hagyományos apparátustól minél több ágazatban át kell venni a hatalmat. Nem csupán szakértőjévé kell válni ezeknek az ágazatoknak és lobbiknak, hanem át kell venni az irányításukat.

Az értelmiségi elit tagoltsága és az uralkodó apparátushoz való meglehetősen komplikált viszonya tette lehetővé, hogy a nyilvánosság koncentrikus körei egyre összetettebbé váljanak. Azt, hogy mi hol mondható ki, egyre inkább a közönség mérete és politikai kultúrája kezdte meghatározni: valamiképpen mindenki belekerült a kultúrpolitika és értelmiségpolitika bonyolult egyensúlyrendszerébe. A dolog objektív eredményeképpen érdemi viták folytak számtalan gazdasági és társadalompolitikai kérdésről, ami bizonyos polgári vitakultúra kialakulásához vezetett.

Az 1973-78-as időszakot valamilyen módon átvésszelvén, a reformértelmiség és a reformapparátus – hiszen most már ilyen is volt: azok, akik érdekeltté váltak a hagyományos ágazatok visszaszorulásában – ismét egyre többet beszélt a reformról, miközben egyre világosabbá vált, hogy a politikai struktúra nem teszi lehetővé a gazdaság érdemi reformját.

A válság ugyanakkor tovább növekedett, a rendszer legitimitása tovább csökken.

Ezek után az apparátus, a pártértelmiség és a szakértői értelmiség egy részében új megoldás körvonalai jelentek meg. Úgy vélték, a tervgazdaság feladása után és a politikai hatalom tényleges megtartása érdekében az ideológiát, illetőleg a kultúrát kell és lehet a szocializmusnak feladnia. Olyan értelmiségi csoportokat kellett keresni, amelyek elsősorban a kulturális monopóliumon és nem a politikai demokrácián keresztül határozták meg rétegérdekeiket. A kultúrának, az irodalomnak speciális társadalmi jelentőséget tulajdonító csoportok jobb szándékú képviselői ezt nyilván úgy élték meg, hogy ezzel a politikai demokrácia előrehaladását is szolgálják. A történelemben végül is nem először mosódik össze a szólásszabadság és a „beszólásszabadság” fogalma. Bizonyos írók (pl. Konrád) a kultúrának kívánt szabadsággal a politikai szabadság feladása árán nem kívántak élni.

Megszülettek a nagy kompromisszumok a népi irodalommal és gondolkodásmóddal, és lezárultak a kompromisszum útjai a reformorientált csoportokkal összefonódott demokratikus ellenzék és az urbánusok felé. Ezt a demokratikus ellenzék olyan értelemben tapasztalhatta, hogy a gazdasági liberalizáció újraindulása idején, a nyolcvanas években ismét rázúdult egy kemény rendcsinálási hullám.

A kompromisszum újjáformálódásának alapeleme, hogy a népiekkel – akárcsak a harmincas években – az egypártrendszer keretei között, a hegemonisztikus hatalomgyakorlás keretei között is meg lehetett kötni a kompromisszumot. Társadalmi ígéretekkel (demográfiai intézkedé-

sek stb.), némi nemzeti ideológiával, nem utolsó sorban bizonyos szellemi (egyetemi stb.) pozíciók átengedésével, illetőleg azzal az ígérettel, hogy az értelmiségi érdekeket jobban „be fogják számítani” és az értelmiséget hagyják „politizálni”. A demokratikus ellenzék, „az urbánusok” számára viszont nem a részelemek megváltozása, csak a rendszer alapvető átalakulása jelenthette a változást...

A pártértelmiség és a szakértői értelmiség tehát két csoportra szakadt; egy részük, elsősorban a nemzeti típusú legitimáció riányába mozogva, olyan politikai rendszert képzel el, amelyben a korábban igazából nem politizáló „nemzeti” értelmiség és a pártértelmiség eloszlik egymás között a pozíciókat. Ez a koalíció – úgy vélték – a magyarországi folyamatok centrumából kimozdíthatatlan lesz, s kétfrontos harcban tudja kordában tartani a szocialista ideológiához ragaszkodókat és a liberálisokat. Ez persze bizonyos demokratizálódást feltételezett, de mégis egyfajta alapvetően nem demokratikus különalku volt.

A szakértői értelmiség másik része és a pártértelmiség egy kisebb csoportja azonban, a pártjától lassan, de folyamatosan függetlenedő kormányzati apparátus köré tömörülve, jelentős részben megkezdte a demokratikus ellenzék programjának megvalósítását, s úgy tűnik, hogy valóban pluralista választásokra számít.

(Nem szólhatunk most a lakosság azon milliós tömegeiről, akik szándékuktól függetlenül, a második és harmadik gazdaság részarányát növelve, csökkentették az állami kontroll lehetőségét és ezzel bomlasztották a tervgazdaságot.)

Világosan látnunk kell tehát, hogy a pártállam felbomlasztását az alábbi politikai és társadalmi mozgások együttesen végezték el.

A tudatos erők:

- 1) A demokratikus ellenzék, amely mindvégig érzékelte, hogy a „legvidámabb barakk” vagy a „gulyáskommunizmus” mítoszába nem kell szükségszerűen belenyugodni, és amely mindvégig a következetes szembenállás kikristályosodási pontja maradt.
- 2) Azok a szakértői apparátusok, amelyek a szakmai és politikai szempontokat folytonosan ütköztetve, szféránként bizonyították a pártállam kudarcát; pl. az a vállalati közgazdász gárda, amely a tervutasításos rendszer kudarcát a mindennapi életben bizonyította.
- 3) Az a szakértői és pártapparátus, amely a „szocialista piac”, „szocialista demokrácia” fosztóképzős jelszavának örve alatt a piacért és a demokráciáért dolgozott.

Az objektíve így ható erők:

- 1) Az a pártapparátus, amely egészen a népszavazásig bizonyos volt abban, hogy nemzeti-populista alapon átmentheti hatalmát, de miután csalódott ebben, már nem volt elég ereje és elszántsága arra, hogy visszaállítsa az egyébként általa is gyűlölt – ti. egy előző apparátus-generáció érdekeit szolgáló – viszonyokat.
- 2) Ide tartozik az a lényegesen kisebb – de szintén rendkívül felkészült – csoport, amely ellenük is harcolva egyszerre kívánta felvenni a harcot a sztálinizmus és a piacgazdaság ellen. Önkormányzati utópiájuknál talán fontosabb, hogy rámutattak a szocialista piacgazdaság belső ellentmondására és ezzel, szándékuktól függetlenül, a rendszerváltás elfogadása felé terelték a nyugati piacgazdaság mindennapi sikereit érzékelő olvasóikat.

Amikor tehát az SZDSZ joggal véli úgy, hogy nincsen harmadik út a kormánypártiság és az ellenzékiesség között, akkor csupán a politikai hatalomhoz való viszony szempontjából van igaza. A politika, „infrastruktúrája” szempontjából döntő jelentőségűek a „tudatosnak” jelzett szakmai és politikai csoportok.

Az új Magyarországot működtetni, a múlttal szembenézni csak akkor tudunk, ha világosan megértjük: a pártállam egyrészt a spontán és tudatos törekvések eredményeképpen, másrészt a „külső” és „belső” támadások eredményeképpen bomlott fel.

Azt hiszem, semmi okuk szégyenkezniük, vagy sarokba állniuk azoknak, akik akkor és ott úgy vélték, csak azzal a frazeológiával és csak azokkal a módszerekkel lehet ezekhez a célokhoz hozzájárulni. A különféle megfontolásokból évtizedekig együttműködő szakértői apparátus nélkül az új Magyarország egyszerűen a dilettantizmus miatt juthat csődbe. Ha viszont szükség van erre az apparátusra, nem kényszeríthetjük folyamatosan arra, hogy múltjának valamennyi elemét szégyellje (pl. azt is, hogy liberális és szociáldemokrata célokért kommunista frazeológiával küzdött). A szociálpszichológia és a történeti tapasztalat egyaránt azt mutatja: a kényszerített kompenzáció rombolja a munkateljesítményt és a közérkölcst, növeli a politikai demagógia esélyeit.

A másik szempont: ha mindenki „bűnös”, akkor senki sem az. Így az új Magyarországnak egyszerűen nem lenne lehetősége arra, hogy uralkodó elitjéből eltávolítsa a neosztálinistákat vagy éppen a köpenyegforgató pragmatikusokat és hatalomátmentőket.

